

“Allah’ın K r ve Sağır Olduğu Zamanlar”: Armıdanlı Bedros’un Hatıratında 1915 Ermeni Tehciri Anlatıları

 yk  G RPINAR¹

 zet

Ulusların inşa sürecine tanıklık ettiğimiz 20. yüzyılın alamet-i farikası, büyük çaplı nüfus hareketleri, soykırımlar, etnik temizlikler, belli bir kültürü hedef alan asimilasyon projeleri oldu. Yüzyılın henüz başında uygulamaya konulan Ermeni tehciri, uluslaşma sürecinde homojen bir nüfus yaratma gayesinin sebep olduğu en büyük ve en yıkıcı trajedilerden biri olarak tarihe geçti. Tehcire yönelik tarihyazımının devletler arası bir siyasi ekiřmeyle bulandırıldığı bir ortamda, kendi tanıklıklarını aktararak bir toplumun belleğinde iz bırakan büyük katliamın bütün boyutlarını ortaya sermeye çabalayan Ermenilerin hatıratları önem kazanmaktadır. Kaleme alınan bu alışma, Armıdanlı Bedros’un hatıratında yer alan 1915 Ermeni tehcirine dair anlatıları, Agamben’in tanıklık meselesine yönelik okuması üzerinden incelemektedir. Bedros’un hatıratı, katliamın boyutlarını gözler önüne sererken, tehcirden kaçan Ermenilerin kendi arasındaki çekişmelere, beklenmedik anlarda, umulmadık kişilerden gelen yardımlara, dayanışmalara da ışık tutmaktadır. Bu bağlamda hatırat, tehcirin bir toplum üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir bakış aışıyla ele almaya olanak tanıyan, tarihsel bir belge niteliği kazanır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, 1915, Armıdan, Hatıratlar, Tanıklık

“When God Has Gone Blind and Deaf”: The Narratives of 1915 Armenian Deportation in the Memoir of Bedros of Armıdan

Abstract

Massive population movements, genocides, ethnic cleansings, assimilation strategies were all the defining characteristics of 20th century, the century of nation-building. Just at the beginning of the century, the Armenian Deportation tragedy was one of the greatest and most devastating results of an attempt to homogenize the population of the nation. As the historiography on the deportation has been blurred by political conflicts between the states, the memoirs of the witnesses becomes more valuable with their ability to reflect the first hand experience of the witnesses and to reveal all the dimensions of the massacres that have left a deep mark on the memory of a society. This article analyzes the narratives of 1915 Armenian Deportation in the memoir of Bedros of Armıdan, through the perspective provided by Agamben’s conceptualization of the testimony. The memoir of Bedros unfolds the ranges of the massacres; yet it also enlightens the conflicts between the Armenian deportees and the aids from most unexpected people at the most unexpected times. Thus, the memoir of Bedros, as an historical document, becomes a tool to comprehend the effects of the deportation on a society with wide, multiple perspectives.

Key Words: Armenian Deportation, 1915, Armıdan, Memoirs, Testimony

¹ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Doktora.

“Nasıl Yunanlılar tragedyaı, Romalılar mektubu ve Rönesans sonayı keşfettiyse, bizim neslimiz de yeni bir edebi türü keşfediyor: Tanıklığa dayalı edebiyatı...”

- Elie Wiesel, *The Holocaust as Literary Inspiration*

Giriş

Dünya tarihinde hiçbir yüzyılda görülmemiş ölçekte katliamların, kıyımların ve etnik temizliklerin vuku bulduğu 20. yüzyıl, sosyal bilimler literatürüne “Soykırım Yüzyılı”² olarak geçti. Modern bir olgu olan Holokost,³ ulus-devlet bünyesinde geliştirilen bir dizi stratejik teknik ve düzenleme aracılığıyla uygulamaya konularak tarih sahnesine çalınan bir kara leke oldu.⁴ Müdahale edilebilir ve düzenlenebilir bir olgu olarak sorunsallaştırılan “nüfus”, mübadeleden tehcire, katliamdan soykırıma büyük çaplı mühendislik uygulamalarının merkezinde yer aldı. Uluslaşma projesinin ortak bir tarih, dil, din ve kültüre dayalı tahayyülü, “istenmeyen, yabancı otların” ayıklanması metaforuyla, homojen bir ulusal nüfusa tehdit oluşturan toplumsal kategorilerin elimine edilmesinde rol oynadı.

Ulusların “hayal edilmiş” birliğinin⁵ temelinde yatan “ortak, paylaşılan bir geçmiş” tahayyülü, ulusu yücelterek kolektif kimliği pekiştirecek, somut, maddi bulgulara dayandırılarak “nesnellik” kazandırılacak ve böylece bütün uluslar nezdinde varlığı tartışmasız olarak kabul edilecek ulusal bir tarihyazımı aracılığıyla şekillendi.⁶ Ayrıntılı otlarının görmezden gelindiği ya da imha edilmelerinin meşrulaştırıldığı böyle bir ulusal tarihyazımı, kaçınılmaz olarak, tekil anlatıları, hafızayı, insani deneyimi de dışladı. Hatıratlar, tanıklıklar, sözlü tarih çalışmaları, her ne kadar günümüzde tarihyazımı açısından önemli araştırma alanlarını teşkil etse de, egemen tarihyazımının sınırları içerisine sızarak anlatıları dönüştürmekte hep bir dirençle karşılaştı. Denilebilir ki, Türkiye açısından 1915 Ermeni Tehciri, böyle bir direncin en yoğun şekilde örgütlendiği bir olaydır. Sözlü tarih çalışmaları, “Türkiye tezi”ni desteklediği ölçüde egemen tarihyazımına dâhil edilirken, tehcirin katliam boyutunu, izlenen stratejilere sinmiş bir soykırım teşebbüsünü gözler önüne seren hatıratlara, tanıklıklara, anlatılara dayanan araştırmalar, “sahte belgencilik” ile, tarafgirlikle, bilimsel nitelikten yoksunlukla itham edildi.⁷ Bütün ithamlara, dirence, inkâra

² Weitz, 20. yüzyılda tanık olunan soykırımları incelediği kitabına bu adı vermiş. Bkz. Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, 1. Basım, Princeton University Press, Princeton, 2003. Benzer şekilde, Totten, Parsons ve Charny’nin editörlüğünü üstlendiği, 20. yüzyıldaki soykırımlar üzerine yazılmış eleştirel yazılardan oluşan derleme de aynı adı paylaşıyor. Bkz. Samuel Totten, William S. Parsons ve Israel W. Charny, *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, 2. Basım, Routledge, New York, 2004.

³ Soykırım çalışmalarına dair literatürde, Holokost [*Holocaust*] ve Jenosid [*Genocide*] arasında benzerlikler ve farklılıklar açısından bir ayrışmadan bahsedilebilir. Buradaki temel kaygı, her soykırımın özgül nitelikleri olduğu ve bu sebeple bir deneyimin bir başka deneyimi açıklamak için kullanılmasının bir takım sorunlar doğurabileceği yönündedir. Bu bağlamda Ermeni Soykırımı ve Yahudi Holokost’u arasında geniş bir karşılaştırmalı literatür de mevcuttur. Bu yönde yapılmış geniş kapsamlı bir çalışma için bkz. Alan S. Rosenbaum, *Is the Holocaust Unique?*, 1. Basım, Westview Press, Colorado, 1996. Soykırımlara yönelik tarihyazımında bu tartışmanın taşıdığı önemi bir kenara bırakırsak, Holokost ve 1915 arasında detaylı bir karşılaştırma yapmak, bu yazı kapsamı dışında kalmaktadır. Dolayısıyla bu yazıda değinildiği haliyle Holokost, soykırım kurbanlarının tanıklığı ve soykırımın “insanlığa karşı suç” olarak nitelendirilmesi bağlamında düşünülmelidir.

⁴ Bauman, modern bürokratik işleyişin soykırımı mümkün kıldığını söylemekle kalmaz, modern bürokrasi olmadan 20. yüzyılda tanık olunan ölçekte büyük katliamların mümkün olamayacağını da savunur. Bkz. Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*, 1. Basım, Versus, İstanbul, 2007.

⁵ Anderson, ulus kavramını “hayal edilmiş bir siyasal topluluk” olarak açıklar: “[K]endisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.” Bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 4. Basım, Metis, İstanbul, 2007, s. 20.

⁶ Ersanlı, Türkiye açısından ulusal tarihyazımını belirleyen üç eğilim tespit eder: Romantik, pozitif ve historicist. Romantik yaklaşım, ulusçuluğun eğitici yönüne yaptığı vurguyla; pozitivism, nesnel perspektifi ve maddi bulgulara dayanmasıyla; Alman historicizmi ise devletin yüceliğini merkeze alan yaklaşımıyla erken dönem Türk ulusçuları için önem arz etmiştir. Bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 5. Basım, İletişim, İstanbul, 2013.

⁷ Türkiye’de sözlü tarih çalışmalarının kim tarafından ve kimlerle yapıldığına bağlı olarak güvenilirliği sürekli bir sorgulamaya tabii olmuştur. Sözlü tarih çalışmalarına yaklaşım problemine işaret eden bir söyleşi için bkz. Halil Berktaş, “1915 Ermeni Trajedisi: 1915’te Ne Oldu? Geçmişten Bugüne Ne Kaldı?”, *Büyük Felaket: 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu*, Re Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 21-83.

rağmen, Türkiye’de “başka” bir tarihyazımının genişlemekte ve yayılmakta olduğu görülebilir. Egemen tezleri sorgulayan, olayı tüm boyutlarıyla ele alarak ulusal görüşlerin dayattığı çerçevenin dışına çıkan bu tarihyazımının hareket noktalarından biri, tam da egemen anlatının dışladığı hatıratlar, tanıklıklar olmuştur.⁸ Aynı noktadan hareket eden bu yazı kapsamında, 1915’i Erzincanlı bir Ermeni’nin gözünden değerlendirmek amacıyla Armandanlı Bedros’un hatıratı incelenmektedir.

Tanıklık Meselesi ve Hatıratlar

Agamben, Auschwitz’de tanıklığın anlamını sorguladığı çalışmasının hemen başında, kampa tutsakları hayatta tutan düşüncelerden birinin “tanıklık” olduğuna dikkat çeker.⁹ Elbette, Auschwitz’in insanlık dışı deneyiminden geçmiş olan “hayatta kalanlar” için tanıklık yegâne amaç değildir. Kimileri için sadece yaşama dürtüsü ya da intikam arzusu kişinin hayata tutunmasında rol oynayabilir. Fakat hayatta kalan her zaman hatırlar; zira “hayatta kalanın işi, hatırlamaktır, hatırlamamazlık edemez.”¹⁰ Hayatta kalanın hatırladıkları, tanıklığının özüdür. Öte yandan, hayatta kalan, gerçek tanık mıdır? Tanık, tanım itibarıyla, bir olayı başından sonuna kadar deneyimlemişkişi ise,¹¹ hayatta kalanın sonuna kadar bu deneyimi taşıdığı söylenebilir mi? Levi’nin sözde ve tam tanık ayrımından hareketle Agamben, gerçek tanığın kim olduğu sorusuyla hesaplasmaya girişir. Buna göre, Holokost¹² gibi bir deneyime tanıklık edilemez; çünkü tanıklık her zaman bir “boşluk”, bir “eksiklik” içerir:

“Tanıklar genellikle adalet ve doğruluk adına tanıklık eder ve bu haliyle konuşmalarında bir tutarlılık ve bütünlük izlenir. Ama burada tanıklığın asıl değeri aslında içerdiği eksiklikte yatar; merkezinde tanıklık edilemeyecek olan, hayatta kalanları yetersiz kılan bir şey bulunuyordur. ‘Asıl’ tanıklar, ‘tam tanıklar’, tanıklık etmeyen ve edemeyenlerdir. Onlar ‘dibe vurmuş’ olanlardır: Müslümanlar, boğulanlardır.”¹³

Tam tanıklığın olanaksızlığı, tanık olun(amay)an olayın niteliğinden kaynaklanır: Ölümüne içeriden, ne de dışarıdan tanıklık edilemez. İçeriden tanıklık edilemez, çünkü ölümün sesi yoktur; dışarıdan tanıklık edilemez, çünkü tanım gereği “dışarıda” olan tanık olamaz.¹⁴ Hayatta kalanlar için tam bir tanıklık söz konusu olamaz; çünkü tanıklığın içerdiği o “boşluk” ifade edilemez. Bu nedenle Agamben, tanıklığı, tanıklık etmenin olanaksızlığı ile arasındaki ayrım noktasına yerleştirir: Dil, tanıklığı ifade edebilmek için başlangıçta bulunduğu yerden ayrılmalı ve yerini dil-olmayan’a bırakmalıdır. Zira tanıklığın dili, artık hiçbir şey ifade edemeyen, farklı bir anlamsızlıkla kuşatılmış bir dildir.¹⁵ Hiç kimsenin tanıklık edemediği bir olayda dil

⁸ Bu noktada, bahsi geçen “öteki” tarihyazımının önemli bir diğer hareket noktasının, egemen tarihyazımında sıklıkla başvuru alan arşiv belgeleri olduğunu da vurgulamak gerekiyor. Taner Akçam, ortaya koyduğu araştırmalarda sıklıkla altını çizdiği üzere, arşivlerde yer alan belgelerin ilk bakışta görünenden çok daha fazlasını söylediği görüşünü savunuyor. Akçam’ın bu yönde iki çalışması için bkz. Taner Akçam, “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, 2. Basım, İletişim, İstanbul, 2010 ve Taner Akçam, Vahakn N. Dadrian, “Tehcir ve Taktik” Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihat ve Terakki’nin Yargılanması, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

⁹ Giorgio Agamben, *Tanık ve Arşiv: Auschwitz’ten Artakalanlar*, 4. Basım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 15

¹⁰ Agamben, “tanık” kelimesinin Yunanca karşılığı olan *martis* sözcüğünün “hatırlamak” kökünden türediğini belirterek bu vurguyu yapıyor. A.g.k. s. 26-27

¹¹ Tanıklık için Latince kullanılan iki kelime arasında bir ayrım söz konusudur: *Testis* (bir duruşma ya da davadaki üçüncü taraf) ve *supertes* (olayı başından sonuna bizzat kendisi yaşamış olan). A.g.k. s. 17. Levi’nin “tam tanık” ve “sözde tanık” arasında yaptığı ayrım, bu bağlamda düşünülebilir.

¹² Agamben, “*holocaust*” teriminin talihsiz bir tercih olduğuna da vurgu yapar. Yahudiler, öldürülebilir ve fakat kurban edilemeyen hayat anlamında, ırkçılığın yaşamı koruyabilmek için ötekini öldürmesi bağlamında, “kutsal insan” yani *homo sacer*’dir. Bu noktada esasen bir kurban etme [*sacrifice*] ritüeline referans veren antik Yunanca’daki *holocaustos* teriminin Yahudi Soykırım için kullanılması, Yahudilerin “kurban” olarak yorumlanması anlamına gelir. Fakat Yahudilerin katledilmesi, bir ölüm cezası ya da kurban edime değildir; Yahudilere ilişkin olan “öldürülebilme” özelliğinin gerçekleştirilmesidir yalnızca. Giorgio Agamben, *Kutsal İnsan*, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2001, s. 153

¹³ Giorgio Agamben, *Tanık ve Arşiv: Auschwitz’ten Artakalanlar*, 4. Basım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 34

¹⁴ A.g.k. s. 35.

¹⁵ Primo Levi’nin anlattığı Hurbinek adlı çocuk, dil-olmayanın en çarpıcı örneği ve tanıklığın paradoksunun vücut bulmuş halidir. Hurbinek’in çıkardığı anlamsız sesler, kimsenin ona öğretme zahmetine girmedeği konuşma ihtiyacının bir dışavurumudur. Fakat Hurbinek’in tanıklığı hakikidir; çünkü onun tanıklığı dil-olmayana dayanır. A.g.k. s. 37-39.

aracılığıyla aktarılan şey, dilin tanıklığına dayanan şey, konuşma değildir; aksine dil, tanıklık edebilmek için başlangıç noktasından ayrılarak tanıklığın olanaksızlığına işaret etmelidir.¹⁶

Dolayısıyla tanıklık açısından iki özne söz konusudur: Hayatta kalan, konuşabildiği halde anlatacak hiçbir şeyi olmayan bir “sözde” tanıktır; *Muselmann*¹⁷ ise söyleyecek çok şeyi olduğu halde konuşamayan, bir dili olmayan “tam” tanıktır.¹⁸ Agamben, Levi’nin tam ve sözde tanık ayrımından formülize ettiği bu paradokstan yola çıkarak tanıklığın öznesini yeniden tartışmaya açar. Buna göre hayatta kalan, *Muselmann*’a tanıklık etmektedir ve bu tanıklık *Muselmann* için tanıklık etmeyi içerdiğinden bir temsil durumu söz konusudur. O halde hayatta kalan, insan-olmayan, *Muselmann*’a bir ses verme çabasındadır. Bu durumda asıl tanıklığın öznesi muğlaklaşır; tanıklığın özneliği, özneliğin-yok-edilişi haline gelir.¹⁹ Agamben, tanıklığın sorumluluğunu tam da bu muğlaklığın alanına yerleştirir: Hayatta kalan, tanık olduğu insan-dışlaşma²⁰ deneyimi karşısında insan kalmaya çabalayarak, insan-olmayanın tanıklığının imkânsızlığına tanıklık etmektedir. Auschwitz’in insanlığını yok etme çabası karşısında hayatta kalan, hayata değil insanlığına tutunmaktadır. Bu noktada Agamben, tanıklığı bambaşka bir boyuta taşır: İnsanı tamamen yok etmek gerçekten mümkün değildir; daima geride bir şey kalır. Tanık, işte bu artakalandır.²¹

Agamben’in tanıklık üzerine gerçekleştirdiği bu tartışma, ilk etapta Holokost deneyimine özgü görünmekle birlikte, soykırım tanıklıklarının doğasına dair önemli tespitler ihtiva eder. İlk olarak, tam ve sözde tanık ayrımı üzerinden tanıklığın öznesine yönelik sorunsallaştırma, insanlık dışı bir deneyime dair tanıklıkların nasıl yorumlanabileceği üzerine bir önerme içerir. Buna göre, hayatta kalanın tanıklığı, tanım itibarıyla, her zaman eksiktir. Onun tanıklığı, dili olmayanın temsiline dayanır ve aradaki boşluk hiçbir şekilde kapatılamaz. İkinci olarak, tanıklığın ifade edilmesinde de boşluklar vuku bulur. Tanığın münferit olaylara dair hafızası çoğunlukla tarifsizliğin, ahlaki yoksunluğun ve ölenlerin yokluğunun getirdiği boşluklarla doludur. Bu sebeple Holokost’un asla doğrudan yazılamayacağı veya söylenemeyeceği öne sürülebilir; ancak dolaylı olarak veya sessizlikle çağrıştırılır.²² Bununla birlikte, hayatta kalanlar konuşurlar. Bazen duygular ve deneyimler bir kelime ya da ifade aracılığıyla tereddütlü bir biçimde açığa çıkar. Başka zamanlarda da imgeler ve olaylar acı dolu hikâyeler selinde yakalanır.²³ Üçüncü ve son olarak, hayatta kalanın konuşması, tanıklığını aktarması, tanık olduğu insanlık dışı deneyim karşısında insan kalma çabasının bir tezahürüdür. Anlam veremediği, bir anlam yüklemenin imkânsız olduğu bir deneyim karşısındaki tanıklığı ile yüzleşmesi ve kendi sorumluluğuyla hesaplaşması, hayatta kalan için önemli bir “ödev”dir. Bu bağlamda tanıklığın aktarılması, hayatta kalan açısından bir sağaltım işlevi görür.

¹⁶ A.g.k. s. 38-39.

¹⁷ *Muselmann*, Auschwitz’de, yetersiz beslenme sebebiyle aşırı zayıflamış, vücudunun belli bölgelerinde hareketine göre sürekli yer değiştiren ödemler oluşmuş, vücut sıcaklığı düştüğü için sürekli titreyen, insanlığın sınırındaki figürlere verilen isimdir. Uzaktan bakıldığında bu figürler, namaz kılan Araplara benzetildiğinden *Muselmann* adını almışlardır. *Muselmann*’ın Arapça sözlük anlamı, “Allah’ın iradesine kayıtsız şartsız boyun eğen kişi”, Auschwitz’deki anlamıyla yakından ilişkilidir. Buna göre Auschwitz’in Müslümanları, her türlü irade ve bilincin toptan kaybını yankılar; hayatta kalma iradesini kaybetmiş, kayıtsız, şartsız kaderci insanlar olarak Müslümanlar, boyun eğenlerdir. A.g.k. s. 42-44.

¹⁸ A.g.k. s. 120-121.

¹⁹ A.g.k. s. 121.

²⁰ Bu noktada, yaşamın Yunancadaki iki karşılığı olan *zoë* ve *bios* arasındaki ayrıma değinmek gerekir. Buna göre *zoë*, bütün canlı varlıkların ortak özelliği olan yalın yaşama/canlılık olgusu; *bios* ise bir birey ya da grubun bir özelliği olan yaşam biçimi/tarzi olarak düşünülebilir. Giorgio Agamben, *Kutsal İnsan*, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2001, s. 9. Auschwitz’de söz konusu olan, Yahudilerin *bios* ile bağlarının kopararak salt bir çıplak hayata, yalın bir yaşama olgusuna indirgenmesi; bir anlamda insan-olmayana dönüşmesidir. Ölümüne bile ölüm olmaktan çıkarak bir seri üretim meselesine indirgenmiş; ceset imalatı yapan bir fabrikanın hammaddelerine dönüşmüşlerdir. Giorgio Agamben, Tanık ve Arşiv: *Auschwitz’den Artakalanlar*, 4. Basım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 70-74.

²¹ A.g.k. s. 134.

²² Naomi Rosh White, “Marking Absences: Holocaust Testimony and History”, *The Oral History Reader*, Psychology Press, 1998, s. 173.

²³ A.g.m. s. 176.

Bu çalışmada incelenen Armıdanlı Bedros'un hatıratı, tanıklığın doğasına dair Agamben'in yukarıda özetlenen tespitlerini paylaşan, önemli bir belge niteliğindedir. Bedros, bir "hayatta kalan" olarak, kendi tanıklığındaki eksikliğin farkındadır ve artık burada olmayanların anısını yaşatma çabası hatıratın her bir satırına sinmiştir. Yazılı bir metin olması sebebiyle "boşlukların" sessizliklerle çağrıştırılmadığı, fakat doğrudan bağlantı kurulamayan olaylar arasındaki kopukluklarla hissettirildiği bir dil söz konusudur. Son olarak, Bedros'un hatıratı yazmasındaki temel kaygı, tam da Agamben'in değindiği türden bir insanlığa tutunma çabasının tezahürüdür. Bedros için, tanıklığını sözle ifade edemeyeceği yoğun bir baskı ortamında kaleme aldığı bu hatırat, yaşadıkları ile yüzleşmenin ve bu deneyimi aktararak "sorumluluğunu" yerine getirmenin bir aracıdır.

Armıdanlı Bedros ve Hatıratı

Resim 1: Bedros

Bedros, 1898'de Erzincan'ın Küçük Armıdan köyünde doğmuştur. Tehcir yıllarını defalarca ölümle burun buruna gelerek atlattıktan sonra, İstanbul'a gelmiş ve üç sene sonra da (1922) çalıştığı fırında eline geçen eski bir muhasebe defterine hayatta kalma mücadelesini yazıp dökmüştür. Hatıratını verdiği oğlu, başta 30 sene defterin içinde yazanlara hiç bakmamış, olup biteni babasından dinlemiştir. Babasının ölümünün ardından (1991) hatıratı okumuş ve Türkçeye çevirmiştir.

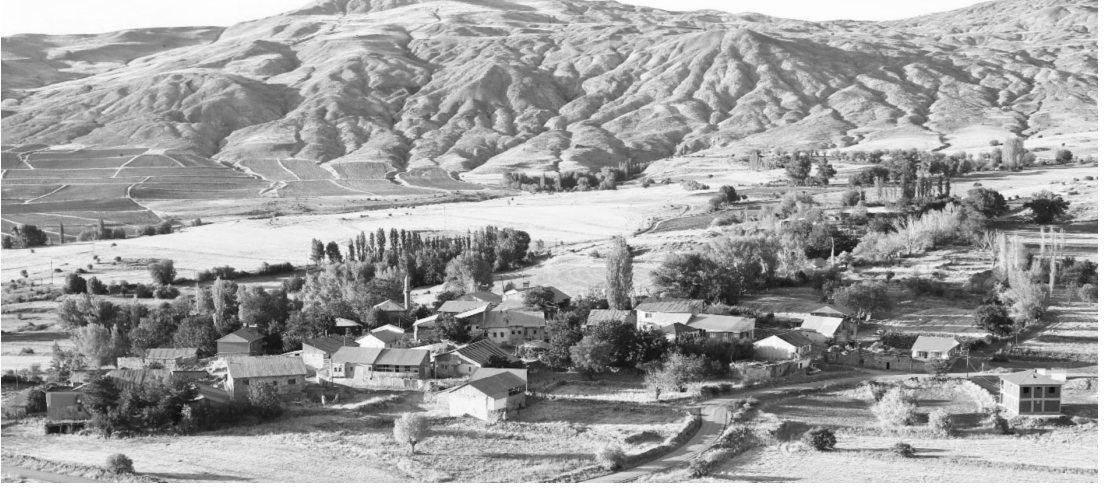
25 sayfa uzunluğundaki hatıratta Bedros, Ermeni Tehciri esnasında yaşadıklarını anlatmaktadır. Hatıratta, Armıdan köyündeki Ermenilerin sürgün edilişi, katliamı ve kaçabilenlerin nasıl organize olup hayatlarını idame ettirmeye çalıştıkları gibi olayların yanı sıra Kürt ve Türk köylülerinin tehcir edilen Ermeni-

lere yaklaşımlarına, ordu içindeki ayrışmalara ve Ermenilerin iç çekişmelerine de yer vermektedir.

Burada kaleme alınan makale kapsamında, Bedros'un hatıratı iki açıdan ele alınmaktadır. İlk olarak, 1915 Ermeni Tehcirine yönelik tarihyazımına bir katkı olarak hatıratın ihtiva ettiği önem tartışılmakta ve çok katmanlı, karmaşık bir süreç olarak soykırımın yorumlanmasındaki rolü vurgulanmaktadır. İkinci olarak ise, soykırım tanıklığının doğası üzerine yapılan kavramsal tartışmanın tezahürleri irdelenmekte ve tartışılmaktadır. Böylece katliam tanıklıklarını içeren hatıratların sadece tarihyazımı açısından değil, bir geçmişle hesaplaşma deneyimi açısından da taşıdığı önem masaya yatırılmaktadır. Hatırat üzerine detaylı bir analize girilmeden evvel, daha önce yayınlanmamış olan bu hatıratın içeriği hakkında kısa bir özet verilmesi gerekli görülmüştür.²⁴

²⁴ Hatıratın tam metni, Bedros'un ailesini konu alan yüksek lisans tezimin ek kısmında bulunmaktadır. Öykü Gürpınar, *Türkiye'de Ermeni Olmak: Son Yüzyılda Ermeni Papazyan Ailesi Üzerine Bir Mikrotarih Çalışması*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2013. Bu noktada, ailenin ismini gizli tutma talebi doğrultusunda tezde kullanılan tüm isim ve soyadlarının (Bedros hariç) takma olduğunu belirtelim.

Armıdan: Fırat Kıyısında Bir Ermeni Köyü

Resim 2: Küçük Armıdan Köyü (2014)

Bedros’un memleketi Armıdan,²⁵ Osmanlı döneminde Erzurum (Garin) Vilayeti, Erzincan Mutasarrıflığı, Kuruçay Kazasına bağlı bir köy olarak geçmektedir. Büyük (Medz) ve Küçük (Pokr) olmak üzere bir dereyle ayrılan, Çırgorust (Çilhoroz) dağlarının karşısındaki ovaya yayılmış iki küçük yerleşimdir. Günümüzde Erzincan’ın İliç ilçesine bağlı Büyük Armutlu köyü haline gelmiş ve Ermenilerin yaşadığına dair izler neredeyse tamamen silinmiştir. Ünlü Ermeni taşra yazarı Hagop Mintzuri de Küçük Armıdan köyündendir. Hemen hemen Bedros’la aynı yaşlarda olan Mintzuri, yazdığı hikâyelerde, Armıdanlı Ermenilerin hallerini kaleme almaktadır.²⁶ Onun yazdıklarından anladığımız kadarıyla Armıdanlı Ermeniler, 1915 öncesinde, toprağı ekip biçerek, kendi yağlarında kavrulularak sakin ve huzurlu bir hayat geçirmektedirler. Çevredeki Türk ve Kürt köyleriyle de iyi anlaşılırlar.²⁷ Öte yandan Armıdan Ermenileri, egemen tarihyazımında sıklıkla çevrede isyanları başlatan, zalim kişiler olarak tarif edilir.²⁸ 1930’larda Erzincan Valisi olarak görev yapan Ali Kemalî de Armıdanlıları tüm kötülüklerin kaynağı olarak anar:

“Ermeni nüfusunun, Erzincan vilayeti dâhilinde, en ziyade mütekâsif [yoğunlaşmış] olduğu yer Armıdanlar nahiyesiydi. Armıdanlar, Kuruçay kazasına tabi ve ‘milletlerin halâskârı [kurtarıcısı] unvanıyla’ habasetler [kötülükler] ika eden Ermeni eşkiya çetelerinin ekseriya tahassun ettikleri [sığındıkları] Divriği kazasına merbut Pingân köyüne yakın idi. Mektep ve kilisenin tesiriyle Türkleri düşman telâkki eden ihtilâlcılar, Armıdanları faaliyetleri için çok müsait bir zemin adettmişlerdi.”²⁹

²⁵ Köyün adının anlamı ve kaynağı belirsizdir. Sadece Sevan Nişanyan’ın Türkçe “armut” kelimesinden türemediği, eski adının “Armanata” olduğu ve yöredeki en eski Ermeni yerleşimlerinden biri olarak geçtiği yönünde bir tespiti var. Bkz. Zakarya Mıldanoğlu, “Erzincan’da Ermenilerden kalan çok şey var”. *Agos Gazetesi*. 2012, Nisan 13.

²⁶ Bkz. Hagop Mintzuri, *Armıdan: Fırat’ın Öte Yanı*, 3. Basım, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

²⁷ Bahsi geçen kitapta yer alan “Bu Adam Ermeni Değil” hikâyesi, etnik gruplar arasındaki ilişkiye dair önemli bir örnek teşkil ediyor. Buna göre yolculuk esnasında olumsuz koşullar nedeniyle bir Ermeni köyüne sığınan bir Türk, kendisini yadırgamamaları ve geri çevirmemeleri için Ermeni olduğunu söyler. O kadar inandırıcı bir şekilde Ermenice konuşur ve dini gerekleri usturuplu bir şekilde yerine getirir ki ahali ona inanır ve evini açar. Bir gece, evinde kaldığı karı kocanın konuşmasına kulak misafiri olur; kadın eşine “Bu adam Ermeni değil!” diye fıslar. Eşi cevap verir: “Haydi oradan! Sen onun yarısı kadar Ermeni olabilir misin?” *A.g.k.* s. 55-61.

²⁸ Örnek bir çalışma için bkz. Cengiz Çakaloğlu, “Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, 1999, s. 299-300.

²⁹ Ali Kemalî, *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, İctimai, Etnoğrafi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*. Resimli Ay Matbaası, Ankara, 1932, s. 110. Kemalî’nin yazdıkları ve Erzincan’a bakış açısı, Cumhuriyet dönemi ile Osmanlı İTC dönemi arasında Ermenilere yaklaşım açısından bir süreklilik olduğunu da gösterir niteliktedir. Zira “Ermeni Meselesi” başlıklı bu bölümün sonunda, Ermenilerin Türkleri katletmek için yaptıkları girişimleri sayıp döktükten sonra, “Ermenilerin, tedibe ne dereceye kadar müstahik olduklarını göstermeğe kâfidir.” diye not düşer. *A.g.k.* s. 116.

Bedros da, hatıratında Armıdan'a kısaca değinir. Onun aktardığına göre Küçük Armıdan, 75 haneli bir Ermeni köyüdür. Evlerin tamamı 2-3 katlıdır; taş ve tuğladan yapılmıştır, ahşap kullanılmaz. Küçük Armıdan'ın ünlü Meryem Ana kilisesi, çevredeki en zengin kilisedir; öyle ki her yerden Ermeniler burayı ziyarete gelmektedir. Bedros'un anlatısında da "kendi yağında kavrulma" vurgusu gözlemlenebilir. Köyde üretilen mahsul köyün ihtiyaçlarını karşılamaya yetmektedir. Köyde fakir ve muhtaç yoktur. Bereketli topraklarda buğday ve arpa ekilir. Her türlü sebze, bakliyat yetişmektedir. Üzümün fazlası çevredeki Türk köylerine satılmakta, böylece vergi ödenmektedir. Zenginliği sebebiyle köye "küçük Mısır" da denmektedir.

Armıdan'da 1915 Ermeni Tehciri: Bedros'un Deneyimi

Balkan Savaşları sonrası topraklarının ve nüfusunun büyük kısmını kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) yönetimindeki Osmanlı Devleti, elinde kalan topraklarını muhafaza etmek kaygısıyla Anadolu'da nüfus düzenlemelerine girişmişti.³⁰ Homojen bir nüfus yaratma ve Anadolu'da Türk nüfusunun egemenliğini ilan etme çabası iki uygulamayı gündeme getirmişti:³¹ Birincisi, Anadolu topraklarındaki gayrimüslim nüfusun tehcir ya da mübadele aracılığıyla elimine edilmesi; ikincisi ise Balkanlardaki Türk nüfusunun (muhacirler) belli bir düzen içinde iskân edilerek Anadolu'da Türk kökenli nüfusun çoğunluk haline getirilmesi. Osmanlı'dan miras kalan din merkezli toplumsal tahayyül, ilk etapta Müslüman olmayan kesimin tehcir uygulamalarına tabi olmasına yol açtı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, İTC'nin bu politikaları gerçeğe dönüştürme fırsatı da ortaya çıkmış oluyordu. Akçam, 1915'in bahar aylarına geldiğinde İTC'nin Ermenilere yönelik politikasında ciddi bir dönüşüm olduğunu ileri sürer. Buna göre savaşta üst üste gerçekleşen yenilgilerden Ermeniler sorumlu tutulmuş ve "Ermeni eylemlerine" gerçekte olduğundan çok daha büyük bir rol atfedilmişti. Böylece ülke çapında Ermenilere yönelik sürgün ve imha uygulamalarının temel bir argümanını şekillendirilmiş oluyordu.³²

Armıdanlı Bedros'un anlatısına göre, Armıdan ve çevre köylerinden 15 Haziran 1915'te³³ tehcir edilen Ermeniler, ilk etapta Moşud (Elmacık) köyüne getirilmiş; burada kadınlarla çocuklar bir tarafa, erkekler bir tarafa ayrılmıştır.³⁴ Kadın ve çocukların köye geri gönderileceği, erkeklerin de Kuruçay'a sevk edileceği kendilerine bildirilmiştir. Fakat yürüyüş tekrar başladığında Kuruçay istikametine ilerlemek yerine Fırat nehri kıyısında bir mağaraya tıklılırlar. Burada jandarma tarafından çırılçıplak soyulan ve bütün kıymetli eşyaları alıkonulan beş köyün Ermeni erkekleri, sonradan içeri hücum eden bir grup tarafından vahşice katledilir.³⁵ Bedros ve beraberindeki

³⁰ Taner Akçam, "Acı Olan Utanç Duygusunun Yokluğu", *Büyük Felaket: 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu*, Re Yayınları, İstanbul, 2005, s. 99.

³¹ Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 2. Basım, İletişim, İstanbul, 2010, s. 37-38.

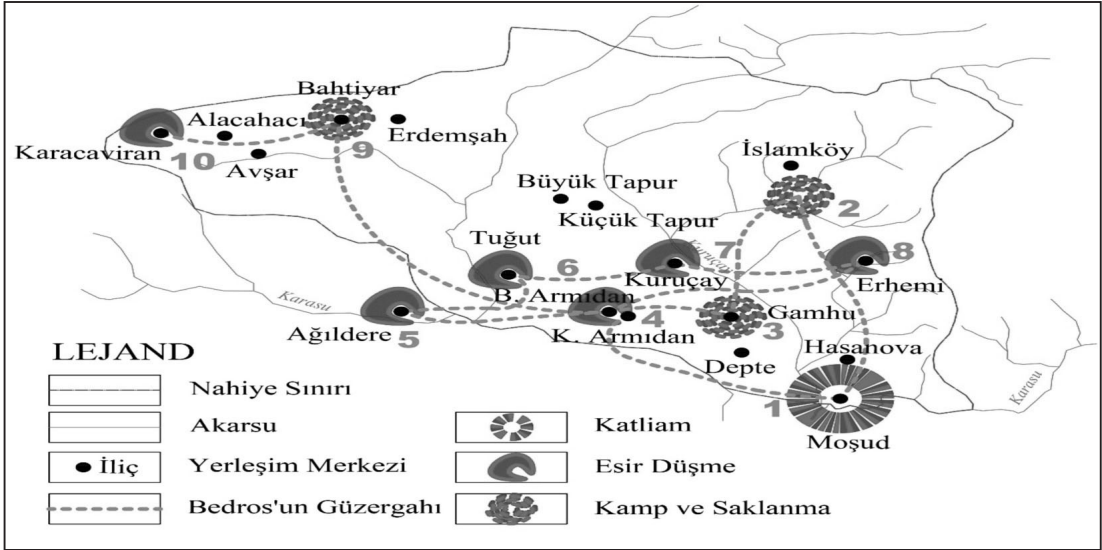
³² A.g.k. s. 144.

³³ Hagop Mintzuri bu tarihi 4 Haziran olarak belirtiyor. Kendisi Ermeni tehciri esnasında İstanbul'da olduğundan katliamdan kurtulmuş; fakat tüm ailesini kaybetmiş. Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları: 1897-1940*, 8. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 133-134.

³⁴ Kuruçay kazasında yaşayan yaklaşık 2989 Ermeni, diğer Erzincan kazalarından farklı olarak köylerinde katledilmiyor. Önce sürülerek köylerdeki Ermeniler Kemah civarındaki belli bir bölgede toplanıyor. Ardından çetelerin saldırmasına izin verilerek katliam gerçekleştiriliyor. Raimond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, Tauris & Co Ltd., New York, 2011, s. 311. Burada güdülen amacın zaten erişimi zor olan dağınık haldeki köylere ayrı ayrı saldırı düzenlemek yerine bir araya getirerek toplu katliam gerçekleştirme olduğu ileri sürülebilir. Bu durum, katliamın ne derece planlanmış ve sistematik bir politikannın parçası olduğuna dair önemli bir kanıttır.

³⁵ "İçeriye giren vahşi grup" hakkında bilgilere başka tanıkların ifadelerinde olduğu gibi Ermeni Tehciri üzerine yapılan çalışmalarda da rastlanabilir. Taner Akçam, İttihat ve Terakki'nin derin devlet yapısı olan *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından görevlendirilen özel "birliklerin" bu tür katliamlar için oluşturulduğunu öne sürer. Buna göre Lazlardan, Çerkezlerden, Kürtlerden ve Türklere, kısacası Müslüman kesimden "çetecilik faaliyetlerine uygun" kişiler toplanıyor ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın topluluğunda istediği kontrolü sağlamak, Ermenilerin imhasını gerçekleştirmek ve diğer pis işlerini yaptırmak üzere yönlendiriliyor. Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 2. Basım, İletişim, İstanbul, 2010, S. 168-172

iki arkadaşı, katliamdan kaçmak için mağaranın öbür ucuna giderek Fırat nehrine atlarlar. Biri suyun derinliklerinde kaybolurken, diğeri ağır yara alan iki arkadaşını geride bırakmak zorunda kalan Bedros, köyüne geri dönmek üzere yola koyulur ve tehcir süresince devam edecek olan azap dolu yolculuğu başlar (Bkz. Harita 1).

Harita 1: Bedros A.'nın Tehcir Döneminde İzlediği Güzergah

Bedros’un civarı iyi bilmesi ve kaçan Ermenilerin nerede olabileceklerine yönelik akıl yürütmesi, onu İslamköy yakınlarındaki Ağılın Deresi’ne bakan bir mağaraya götürür. Burada saklanmakta olan yirmi yedi kişilik bir kafileye katılır.³⁶ Hayatta kalmak için mücadele veren Ermeniler, farklı sayıdaki küçük gruplara bölünerek örgütlenmişlerdir. Fakat, liderlerinin tavrından, içinde buldukları acı durumu kullanarak otorite kurmaya çalışmasından ve Ermenilerin kendi aralarındaki çekişmelere dayanarak birbirlerini katletmesinden bezmiştir. Gerçekten de Bedros’un kaçak Ermeniler arasında yaşadıklarını anlattığı bölümler, hatıratın tahayyül sınırlarını en çok zorlayan bölümleridir. Sırf grup liderleriyle ters düştükleri için arkadaşlarının öldürüldüğüne tanık olmuş ve kendisi de defalarca grup şefleri Boğos Bedrosyan’ın lüzumsuz hakaretlerine maruz kalmıştır. Ayrıca, Dersim üzerinden Rusya’ya kaçma şansları varken, Bedrosyan’ın “korkaklığı” nedeniyle bu planı hiçbir zaman gerçekleştiremediklerini aktarıyor. Bütün bunlar karşısında Bedros, Ermeniler arasında yaşadıklarını yazarken, “*düşmanın karşımızda değil, içimizde olduğunu*” düşünmüştür.

Bütün bunlara artık katlanamayacağına kanaat getiren Bedros, Ermenilerin yanından kaçarak yakın arkadaşı Simon ile birlikte saklanmak üzere Kürt köyü olan Gamhu (Doruksaray) yakınlarında bir mağaraya sığınır. Bu köyün sakini ve uzun yıllar Simon’un ailesiyle çalışmış olan Dursun Ağa, onlara yiyecek sağlar. Kışı bu mağarada atlatmayı düşünürlerken, Abduşdalı Giragos isimli bir Ermeni’nin, Ağıldere’li bir Türk’ü öldürmesi sonucu köylerde jandarma yoğunluğu yaşanmış ve mağaralara baskınlar düzenlenmiştir. Bu süreci Dursun Ağa’nın evinde saklanarak atlatan Bedros ve Simon, mağaraya geri döndükleri gün, Bedros’un akrabası Dacad’ın – işkenceden kurtulmak umuduyla – gizlendikleri yeri açık etmesi sebebiyle yakalanırlar. Büyük Armidan’a götürülen Bedros için işkence dolu günler başlamıştır.

³⁶ Bedros, mağarada birlikte olduğu 21 yetişkin erkek, 6 kadın ve bir de küçük çocuğun isimlerini tek tek sıralamaktadır. Tehcir sonrası dönemde Bahtiyar’da kalırken, burada zikrettiği bütün isimlerin öldürüldüğünü öğrenmiştir. Kaçan 27 kişilik kafilden bir tek kendisi hayatta kalabilmiştir.

Büyük Armıdan'dan Ağıldere'ye, oradan da Tuğut'a ve Kuruçay'a sürülen Bedros, bu süreç zarfında kıymetli eşyaları nerede sakladığını ya da kaçan Ermenilerin saklandığı mağaraları söylemesi için defalarca işkence görmüş, aç ve susuz bırakılmıştır. Yakın arkadaşı Simon ise, yanında taşıdığı 6 kuruş için askerler tarafından öldürülmüştür. Kuruçay'da, aç ve susuz, yol yapımında çalıştırılan Bedros, Belediye Reisinin insafa gelerek kendilerine ekmek verilmesi ve sağlıklarına kavuşana kadar çalıştırılmamaları talimatı verdiğini aktarmaktadır. Fakat bu insaf, açlıktan kırılan arkadaşlarının ölümünü engellemeye yetmemiştir. Kuruçay'dan Erhemi'ye götürüldüğünde, tehcirden önce Armıdanlı Ermenilerin yanında çalışmış ve onlara vefa borcunu ödemeye istekli olan köy muhtarı, kaçmasına dolaylı olarak yardım etmiştir. Bedros ve beraberindeki Ermeniler, Erhemi'de nihayet askerlerden kaçmayı başarmışlardır.

Böylece Büyük Armıdan'a geri dönen Bedros, Bıcoların Dursun sayesinde bir süre saklanır. Büyük Armıdan'ın yeniçerisi Şaban Ağa ile görüşür ve ortalık yatışana kadar uzak bir köye gitmesini kararlaştırırlar. Böylece Bahtiyar köyündeki Hamit Ağa'nın yanına yerleşen Bedros, burada Müslüman olur ve "Nuri" adını alır.³⁷ Kötü talih, burada da peşini bırakmaz. Subaylar, asker kaçaklarını toplarlarken Bedros'u da alıkoyar ve Karacaveren (Karacaviran) köyüne götürürler. Burada tehcirden çok önce Armıdanlı bir grup Ermeni ile çatışmaya girmiş ve birçok askerini kaybetmiş bir komutan Bedros'u öldürmek ister. Araya giren Alacahacılı Kürt Beyi Mustafa, Bedros'u kesin olarak gördüğü ölümünden kurtarır. Böylece Bahtiyar köyüne, Hamit Ağa'nın yanına dönen Bedros, 1919 baharına kadar burada kalır. Sonra da İstanbul'a gelir ve bir daha köyüne dönemez.

1915 Tarihyazımını Yeniden Düşünmek: Hatıratın Getirdikleri

Bedros'un hatıratı, 1915 Ermeni Tehcirinde hayatta kalan bir Ermeni'nin tanıklığıdır. Bu bağlamda, 1915'i konu alan tarihyazımı açısından önemli bir noktada durmaktadır. Bu nokta, hatıratların tarihsel bir belge niteliği taşıyıp taşımadığı tartışmasından ziyade, soykırım deneyiminin niteliği ile ilgilidir. Soykırımlar, kimin suçlu olduğuna yönelik kısır tartışmanın ötesinde, tüm bir insanlığı sorumlu kılan, başka bir akılsallığın, başka bir ahlakın vuku bulduğu bir "uç" deneyim olarak düşünülmeli ve egemen tarihyazımının tek boyutlu, tek dilli anlatısından azade, tekil dillerin birlikte konuştuğu, çok boyutlu bir anlatıyla birlikte ele alınmalıdır. Bu bağlamda, Bedros'un hatıratının 1915 tarihyazımı açısından önemi, böylesi çok boyutlu bir anlatıyı ihtiva etmesi kadar, tanıklığını üstlendiği tehcir mağdurlarının dilini de yankılamaya çalışmasından gelmektedir.

Hatıratın tarihyazımı açısından önem taşıyan bir boyutu, Ermenilerin kendi içlerindeki çekişmelere yer vermiş olmasıdır. Tanıklığının Ermenileri sadece "mağdur" değil, bizatihi "fail" haline getirdiğinin farkında olan Bedros, okuyucuyu kendine inanmaya davet eder:

"Yazılarımda bir tek yalan veya abartı yoktur. Her yazdığım gerçektir. İşte bu dürüst kalemlimle belirtmek isterim ki hayatımızın söz konusu olduğu bu korkunç günlerde biz durumun vehametini unutmuş, köyde olup bitmiş eski olayları ortaya atarak birbirimize düşüyorduk. Bu çatışmalar ihanete kadar gidebilmekteydi. Kendileri ile ters düşen birkaç arkadaş hiç acımadan öldürdüler ve bununla da övündüler."

Hemen bu satırları takiben, Bedros tanıklık ettiği bir olayı aktarır. 6 arkadaş köyden erzak getirmek üzere yola koyulmuşlardır. Dönüş yolunda, köyden aldıkları rakıdan içerek biraz dinlenmek için duraklarlar. Bu esnada bir silah patlar ve Taniel Keşişyan'ın cansız bedeni yere ka-

³⁷ Pek çok kaynakta, Ermeni kadın ve çocukların Türk ve Kürt Müslüman ailelerin yanına yerleştirildiği ve Müslümanlığı kabul ederek tehcirden kurtulduğu aktarılır. Bkz. Raimond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, Tauris & Co Ltd., New York, 2011, s. 315. Bu konuda Hrant Dink Vakfı tarafından 2013 yılında "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler" başlıklı bir konferans da düzenlenmiştir.

paklanır. “Simonla ben baskına uğradığımızı sanarak hemen silahlarımıza davrandık. Fakat diğer arkadaşların neşe ile güldüklerini gördük. Bize de ‘gebermeyi hak etmişti, geberdik. Böylelerinin yaşamaya hakkı yoktur’ dediler.” Bedros, şaşkınlık içinde bir tepki göstermeye çalıştığını ama “zaten birkaç kişi kaldık, onları da biz mi öldüreceğiz” demekten başka bir şey yapamadığını belirtir.

Öte yandan, Bedros’un kendisi de bu akıl dışı ortamın içine çekilmektedir. Bir gün şefleri Bedros’a nöbet esnasında Krikor Acemyan’ı öldürmesini ve baskın süsü vermesini emreder. Bedros kabul etmiş gibi görünür; fakat bunun yerine Krikor’a haber vererek kaçmasını söyler. Krikor, kaçmak bir yana, şeflerine giderek Bedros’tan duyduklarını aktarır. Nihayetinde Bedros, neredeyse kendi hayatına mal olacak olan bu tavır kaleme aldığı satırlarda, Krikor’un ahlaksızlıklarını sayıp döker. Yazdıkları, kurtarmaya teşebbüs ettiği hayatın, kurtarılmaya değmeyeceğini ima etmektedir:

“Beni ele veren Krikor hakkında da birkaç söz söylemek istiyorum. O da aşağılık adamın biri imiş. Karısının şefle seviştiğini bilmesine rağmen ses çıkarmıyordu. Kayınvalidesi ve iki kızı da bizimle beraberdi. Bu kalabalığı istemiyorum diyen şefin sözü ile kayınvalidesini ve iki kızım kendi eli ile zehirledi. Birkaç dakikada ölmeleri hepimizi derinden sarsarken, zalim ana babası kayıtsız kaldılar. Türklerin eline geçmektense ölmeleri daha iyidir diyebildiler. İşte bu aşağılık Krikor Acemyan’ın hayatım kurtarmak için kendi hayatımı tehlikeye atmışım.”

Bedros’un kaçak Ermeniler arasında yaşadıkları, Bauman’ın Holokost’un bireysel akılsallığı toplu imhanın hizmetine sokması üzerine söylediklerini akla getirir. Zygmunt Bauman, Yahudi soykırımında kurbanların “ne kurtarabilirsem” akılsallığı içerisinde olduğuna ve bu durumun nihayetinde Naziler tarafından güdülen imha stratejisine hizmet ettiğine dikkat çeker. Bauman, hükmedilenlerin akılsallığının hükmedenlerin silahı olduğunu vurgulayarak, akılsallık ilkelelerine içkin olan ahlaksal kayıtsızlığın böylece zirveye ulaştığını tespit etmektedir. Neticede Bauman, şu sonuca varır: Akıl, ancak eylemi yapanın akılsallığıyla eylemin akılsallığı arasındaki ayrım ortadan kalktığında iyi bir rehberdir. Aksi durumda bir intihar silahına dönüşür ve önündeki tüm ahlaki engelleri yıkarak kendi amacını yok eder.³⁸ Ermeni tehcirinde, benzer bir durumun farklı bir bağlamda ortaya çıktığı gözlemlenebilir. Buna göre kendilerini çevreleyen akıldışı ortamda Ermenilerin “kendini kurtarmaya” dönük akılsallığı ahlaksal kayıtsızlıkla birleştiği noktada amacından sapmıştır. Katliamdan kaçanların kendi içlerinde yaşadıkları çatışma, bu topluluğun yolunu İTC’nin hedeflediğiyle aynı kadere götürür: Ermenilerin katline...

Fail ile mağdur arasındaki ince çizgide salınanlar sadece Bedros’un etrafındakiler değildir; Bedros’un kendisi de, henüz tehcirin başlarında, zor bir tercih yapmak durumunda kalmıştır. Mağaradaki katliamdan kaçarken ağır yaralanan bir Ermeni’yi ölüme terk edip etmemek konusundakikararsızlığını şu sözlerle aktarır:

“Hey Allahım, ne yapacaktık! Bizi gördüklerinde hemen öldüreceklerdi. Bir lokma ekmeğimiz bile yoktu. Benden daha toplu idi, onu sırtlama imkânım yoktu. Köyümüzden 5-6 saat uzakta idik. Arkadaşım ızdırabına rağmen ses çıkarmıyordu. Bizi duymalarından korkuyorduk. Gün kararmaya başladı. Üstümüz ıslak, karnımız aç. Sessiz sessiz ağlıyorduk. Birbirimize sarılıp yattık. Arkadaşım kendisini terk etmemem için yalvarıyordu. Ona söz veriyordum ama bunun imkânsız olacağını da biliyordum. Geceyi böyle geçirdik. Sabahleyin açlıktan kıvranıyorduk. Çevrede yiyecek ot bile bulamadık. Arkadaşımın ayağı kütük gibi şişti. Kırırdanamıyordu bile. Ne yapmalıydım? Orada kalmak ölmek demektir, ama arkadaşımı bırakıp nasıl gidecektim? Akşama doğru arkadaşımın durumu iyice ağırlaştı. Artık konuşamıyordu. Ölümünün yakın olduğunu anladım. Son bir kez onu öptüm, ‘Gökteki Babamız’ duasını okudum, üzerini örttüm, onu orada bırakıp köye doğru koşmaya başladım.”

³⁸ Zygmunt Bauman, *Modemite ve Holocaust*, 1. Basım, Versus, İstanbul, 2007, s. 185-200

Mağdurların mağdurları katlettiği böyle bir akıldışı ortamda, tehcir mağdurlarının en büyük yardımları üçüncü kişiler tarafından almış olması, hatıratın önemli bir diğer boyutunu teşkil eder. Bedros, hatıratında kendisini kaçınılmaz olarak gördüğü ölümden defalarca kurtaran dört isimden bahseder: Gamhu'dan Dursun Ağa, Büyük Armıdan'dan Şaban Ağa, Bahtiyar köyünden Hamit Ağa ve Alacahacılı Kürt Beyi Mustafa. Her biri, Bedros'un hayatta kalmasında farklı bir rol oynar ve yine her birinin Bedros'a olan yaklaşımı farklıdır. Bedros'un anlatısına göre, Dursun Ağa, Gamhu yakınlarında saklandıkları esnada kendilerine yiyecek getirerek "*büyük bir cesaret*" göstermiştir; bu cesaretini ise bütün ailesinin köy meydanında asılmasıyla ödemiştir. Şaban Ağa, Büyük Armıdan köyünün önde gelen Alevi Kürtlerinden biri olarak, sürgünün ilk öldürülenlerinden Hamparsum'un karısı Öjen Hanımı ve oğlu Hosrov'u kabul ederek himayesine almıştır. Bedros'un Bahtiyar'daki Hamit Ağanın evine yerleştirilmesine aracı olan Şaban Ağadır. Hamit Ağa ise Bedros'u "himayesine" alarak onu ev işlerinde çalıştırmıştır. Bedros, Hamit Ağa ile olan ilişkisinde kendisinden büyük bir saygıyla bahseder; fakat bu hürmetin altında Şaban Ağa ve Dursun Ağa ile arasındakinden farklı bir ilişki olduğu hissedilir. Zira evin reisinin himayesindedir ve onun talep ettiği şekilde davrandıkça korunmaya devam eder. Nitekim, tehcir sonlandıktan sonra köyüne geri dönmeye karar verdiğinde, Bedros Hamit Ağa'dan "izin" alarak yanlarından ayrılır. Ek olarak, Hamit Ağa'nın evinde bir Müslümanlaş(tırıl)ma durumu söz konusudur. Alacahacılı Kürt Beyi Mustafa ise doğrudan kendisini öne sürerek Bedros'a arka çıkmıştır. Bedros'un "*gerçek bir ağa, gerçek bir centilmen*" olarak tanımladığı Mustafa Bey, Bedros'u kurşuna dizmek üzere olan bir komutanı durdurmuş, Bedros'a kefil olarak onu infazdan kurtarmıştır.

Hatıratın dikkat çeken bir diğer boyutu ise yardımların bizatihi faillerden de gelebiliyor olmasıdır. Kuruçay'da, yol yapımında çalıştırıldığı esnada Belediye Reisinin teftişe gelerek çalışmalarını kontrol etmektedir. Bedros, Reisin ayaklarına kapanarak yalvarır; çok aç olduklarını söyleyerek kendilerine yemek verilmesini ister. Belediye Reisi cebinden bir kart çıkartıp Bedros'a uzatır ve ona bu kartla fırına gitmesini, adam başına 5'er ekmek istemesini söyler. Bedros'un kaçacağı şüphesiyle peşine takılan bir askeri de "*Bre vicdansız, kaçacak hal bırakmamışsınız ki kaçınlar. Dön buraya gel. Hemen şimdi onları kaldıkları yere götüreceksin. İki gün istirahat edecekler*" diyerek azarlar. Öte yandan Belediye Reisinin insafını "*dengeleyen*" çıkarıcı failer de mevcuttur. Komutanın haberi olmadan, Ermenilerle gizli gömüleri aramaya çıkan subaylar, taşıdığı birkaç kuruş için Ermenileri öldüren askerler, Ermenilerin tehcirden kurtulmak için medet umarak bütün varlıklarını verdiği müdürler, hatıratın bir diğer boyutunu teşkil eder:

" (...) köyün müdürü Mustafa Lütfü bey, ki bir gözü kör olduğu için biz ona 'kör müdür' dedik, köylüyü ümitlendiriyordu. Erzincan mutasarrıfına müracaat ettiğini, toplanacak para mukabili Armıdan köylülerinin sürgün edilmeyeceklerini söylemiş. Köyde toplanan toplu bir para kör müdüre teslim edildi. Ne yazık ki köyün yaşlıları bu yalanlara inanıyordu (...) Kör müdür, sadece Armıdanlıları değil, çok para toplanabilirse Tuğut, Abuşta, Hasanova köylerini de kurtaracağını söylemiş. Herkes bütün parasını, ziynet eşyalarını götürüp kör müdüre teslim etti. Artık kimsede para pul kalmadığını anlayan kör müdür köyü bırakıp gitti."

Bedros'un hatıratının ortaya koyduğu üzere, tehcirin insanlık dışı koşullarında, fail ile mağdur, iyi ile kötü, ahlak ile ahlak dışı arasındaki sınırların muğlaklaştığı bir gri bölge söz konusudur. Agamben'in aktardığı üzere gri bölge, Primo Levi'nin Auschwitz deneyiminde keşfettiği, her türlü etik dayatmanın ortadan kalktığı, yeni bir etik tarafından izole edilmiş alandır. Kurbanla celladı birbirine bağlayan zincirlerin gevşediği, ezilenin ezene, celladın kurbanına dönüştüğü bu bölge, iyinin ve kötünün, geleneksel etiğin tüm metalleriyle birlikte eridiği ve birbirine karıştığı, ardı arkası gelmeyen gri bir simyadır.³⁹ Bedros'un hatıratı, 1915 Ermeni Tehcirinde benzer bir

³⁹ Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*, 1. Basım, Versus, İstanbul, 2007, s. 185-200

“sorumsuzluk bölgesi”nin teşekkülüne işaret eden önemli bir belgedir. Koşulların dayattığı zor seçimler, diktatörlük taslayan liderler, insafa gelen reisler ve farklı şekillerde yardım eli uzatan ağalar, bu bölgenin tezahürleridir. Her biri, kendi tekilliği içerisinde soykırımın karmaşık yapısına ve çok katmanlılığına işaret eder; mutlak iyi ve kötünün öncesinde vuku bulan, başka bir etiğin sahne aldığı ve tüm rollerin muğlaklaştığı bir deneyimin çok boyutlu sesleridir.

Tanıklık Etmenin İmkânsızlığına Tanıklık Etmek: Bedros’un 1915 Tanıklığı

Tarihyazımı için taşıdığı önemle birlikte, Bedros’un hatıratı, daha önce bahsedilen bağlamda, tanıklığın doğasına ve soykırım gibi bir deneyime tanıklık etmenin imkânsızlığına yönelik paradoksun izlerini de taşır. Öncelikle Bedros, hayatta kalan olarak, kendi tanıklığının başkalarının tanık olamamasına dayandığının farkındadır. Onlar adına üstlendiği tanıklığı kendisine bir ödev olarak görür. Bu sebeple, tehcir mağduru her Ermeni’nin adını sayfalara not düşer; her birinin nasıl öldürüldüğünü teker teker anlatır. Bedros’un tehcir dönemindeki yolculuğunu kaleme aldığı hatıratı, sadece kendi başından geçenlere değil, çevresindeki tüm Ermeni mağdurların hikâyelerine yer verme çabasıdır. Onların sesi olma çabasıyla, kendi insanlığını koruma çabasının kesişme noktasında hatıratın parçalı anlatısı vuku bulur.

Tanıklığın paradoksunun Bedros’un hatıratında en görünür olduğu bölüm, en yakın arkadaşı Simon’un cebindeki altı kuruş için öldürüldüğünü anlattığı bölümdür:

“Ben birkaç askerle önden, Simon da birkaç askerle arkadan yürüyorduk. Birden iki el silah sesi duydum. Benim yanındaki askerlerle beraber yürüyen subay ne olup bittiğini öğrenmek için arkaya bir asker gönderdi. Geri gelen asker, kaçmak istediği için vurmuşlar diye haber getirdi. Subay beni Simon’un yanına gönderdi. Ağır yaralı idi. Konuşabili. Ben kaçmadım, param için vurdular dedi. Bunu söyledikten sonra da öldü. Hey Allahsızlar, 6 kuruş için aslan gibi delikanlıyı, benim en sevdiğim arkadaşımı öldürdüler. Subay bana arkadaşımın ne söylediğini sordu. Doğru söylememin artık bir yararı yoktu, üstelik askerleri kendime düşman yapacaktım. ‘Bir cahilliktir ettim, kaçmak istedim’ dedi dedim. Askerler derin bir nefes aldılar. Beni dürterek son nefesini veren arkadaşımın yanından ayırdılar.”

Simon’un ölümünün anlamsızlığı, üstüne üstlük ölümünün anlamına yönelik söylediği yalanı itiraf etmesi, Bedros’un tanıklığının getirdiği sorumluluğu kabul ettiğinin göstergesidir. Bedros, her ne kadar hatıratında kendi tanıklığını tartışmasa da, Simon’un öldürülmesi ile ilgili yazdıklarından, onun tanıklığını aktarma çabası içinde olduğu, onun ölümüne verilen anlamın anlamsızlığını ifade etme zorunluluğu hissettiği göze çarpmaktadır. Bedros, silahların gölgesinde haykıramadığı gerçeği hatıratında dile getirirken, kendisiyle de bir hesaplaşma içerisinde. Geride kalan olmanın, hayatta kalmanın taşıdığı ağırlığı ve suçluluk duygusunu dışavuran bu satırlar, Bedros’un hatıratı kaleme almaktaki en önemli itici gücün insanlık dışı koşullarda, insan kalabilme çabasıyla yüzleşmesi olduğuna delalet eder.

Anlatı, tanıklığın paradoksunun özünde yatan eksikliğin boşluklu yapısını içerir. İlk bakışta hatırat, bütünlüklü ve tutarlı bir anlatı ihtiva ediyor gibi görünür. Olaylar kronolojik olmasa da belli bir ilişki içerisinde sıralanmış; Bedros’un verdiği öneme bağlı olarak öznel bir şekilde dile getirilmiştir. Öte yandan, hatıratıta dile getirilemez olanın sebep olduğu boşluklar da söz konusudur. Bedros, başından geçenleri anlatırken, kendisine ve diğer mağdurlara yönelik şiddet eylemlerini kasten anlatının dışında bırakmış gibidir. Şiddetin hararetli bir tasvirine hatırat boyunca rastlanmaz; genel olarak imgeler üzerinden ifade edilir. Fırat suyunun kızıl akması, cesetlerin yüzmesi, iki kez tanık olduğu katliamı ifade etmek için kullandığı imgelerdir. Dayak yediğinden, yürüyemez hale geldiğinden, açlıktan hareket edemediğinden, ölmek istediğinden bahsettiği bölümlerde dahi, maruz kaldığı şiddetin boyutlarını okuyucuya açmaz.

Hatıratın ilerleyen bölümlerinde askerlerin kendilerine yönelik işkencelerini anlatırken Bedros yine detaya girmez. Şiddetin fiziki bir tasviri olmadığından, Bedros'un işkence altında yaşadıkları okuyucunun hayalgücüne kalmaktadır. Hatıratın bir bölümünde, Armıdanlı bir hocanın Bedros'un köyün zenginlerinden olduğunu söylemesi üzerine gördüğü işkenceyi "*Eh artık başı-ma gelenleri siz tahmin edebilirsiniz.*" diye ifade etmektedir. İlerleyen bölümlerde, Erhemi köyünde maruz kaldıkları muameleyi "*O gece delikanlılar bizlere çeşit çeşit işkencelerde bulundular.*" diye ifade etmekle yetinir. Bu durum, kendisinin nasıl bir fiziksel dönüşüme maruz kaldığını da tespit etmeyi güçleştirir. Nitekim, maruz kaldıkları neticesinde ne hale geldiğini tasvir ettiği tek yer, Kuruçay'da Belediye Reisini konuşturduğu şu satırlarda ortaya çıkmaktadır:

"Belediye reisi dayanamayıp başını çevirdi ve yüksek sesle söylendi: 'Allahım, bu manzaralara dayanamıyorum. Bunları görmemek için hemen bugün istifamı vereceğim. Vicdanım artık dayanmıyor. Bunlara gavur diyoruz, Gavur onlar mı, biz mi? Baksanıza açlıktan karnı sırtına yapışmış.'"

Bedros'un hatıratın dışında bıraktığı tek şey şiddet değildir; örneğin Hamit Ağanın himayesine girdiğinde, Müslümanlaş(tırıl)ma deneyimini de detaylı olarak anlatmaz. Hatıratı aktardığı haliyle, Ermeni kimliğini gizlemek adına Müslümanmış gibi davrandığı düşünülebilir; fakat Bedros'un oğlu, kendisiyle yapılan görüşmede, babasının Hamit Ağanın evindeyken sünnet edildiğinden de bahsetmektedir. Ek olarak hatıratı, Hamit Ağanın yanındayken üstlendiği Müslüman rolünü nasıl icra ettiğine yine bir başkasının konuşması aracılığıyla değinmektedir:

"Her köşeyi, her mağarayı arıyorlardı. Buldukları kaçakları tevkif ediyorlardı. Beni de yakaladılar. Bunu gören Hamit Ağa'nın akrabası bir hatun, sözde beni korumak için, subaya yalvarmaya başladı. 'Yavrum bunu götürmeyin, bu artık Müslüman oldu, bizim gibi namaz kılıyor' demesin mi! Bilmeden beni ele vermiş oldu."

Bedros'un anlatısı, insanlık dışı olana tanıklığının, bir anlam verme çabasının nihayetinde nafile hale geldiği, inancın yittiği bir ruh halinin izlerini taşır. Nitekim Bedros,tehcir öncesinde hayatında önemli yer tutan inancını, tehcirde tecrübe ettiği anlamsızlık ve kurtuluş ümidinin yitimiyle birlikte kaybetmiştir. Sürgünün başlangıcında Allah'a yakaran, fakat "*Allah'ın kör ve sağır olduğu, ne feryatları duyduğu, ne de olan biteni gördüğü*" tespitini yapan Bedros'un inancı, katliamın gerçekleştiği mağarada son bulur.

"Kamaları, hançerleri ile saldırıya geçtiler. Katliam başlamıştı. Allahım şu Ermeni kullarının günahı ne? Onlar asırlardan beri Hıristiyanlığın her şartını yerine getirmişler, senin yolundan ayrılmamışlardır. Niçin onları korumuyorsun? Gücün mü yetmiyor, yoksa onları tamamen sildin mi? İşte o günden beri benim imanım sarsıldı. Artık bir daha Allahın adını anmadım, onu yardımına çağırmadım."

Sonuçta Bedros, inancını kendi insanlığına tutunmakta bularak, tecrübesini yazıya dökmeye, kendisiyle, tanıklığıyla, başkalarının tanıklıklarıyla ve tecrübesinin bütün ağırlığıyla yüzleşmeye karar vermiş; hatıratını kaleme almıştır. Hatıratını teslim ettiği oğlu aracılığıyla, sesini duyurmaya çalıştığı tanıklıklara karşı duyduğu sorumluluğu yerine getirme çabasını gerçekleştirir.

Sonuç: Sorumluluğu Paylaşmak

Bedros'un hatıratının bu çalışma bağlamında iki açıdan önem taşıdığı söylenebilir. İlk olarak, bu hatırat, 1915 Ermeni Tehcirine yönelik tarihyazımına önemli bir katkı sunmaktadır. Soykırım gibi bir olgunun, egemen tarihyazımında ele alındığı haliyle salt bir etnik siyasete indirgenemeyecek, kazananlar ve kaybedenler olarak sınırlı bir tahayyülle kavranamayacak derecede karmaşık ve çok katmanlı bir süreç olduğunun önemli bir kanıtıdır. Ermeniler arasındaki çekişmeler kadar, cemaatin dışından uzatılan yardım ellerinin de gösterdiği üzere, soykırımın failleri de

mağdurları da salt bir iyi-kötü ikiliğine indirgenemez. Soykırım deneyimi, bütün kavramların, olayların, öznelliklerin ve ahlaki değerlerin iç içe geçtiği bir “gri bölge”de tezahür eder. Burada başka bir etik söz konusudur ve bu etiğin kavranması, soykırım deneyimiyle hesaplaşılması açısından kritik bir önem arz etmektedir.

İkinci bir nokta ise, tanıklık meselesidir. Tanıklığın paradoksu, hayatta kalanın asla tam tanık olamayacağı, ölüme tanıklık etmenin imkânsızlığı bağlamında ortaya çıkar. Bedros’un hatıratı, ölümüne tanıklık ettiği kişilerin, bir dili olmayanların dili olma çabasıdır. İçerdiği eksikliğin, boşluğun bilinciyle tanıklığını kaleme alan Bedros için hatırat, insanlık dışı bir deneyim karşısında insan kalma çabasını gerçekleştirdiği, kendi suçluluğuyla yüzleştiği ve nihayetinde sağaltımla sonuçlanan bir hesaplaşma sürecidir. Bu bağlamda Bedros, tanıklığını üstlendiği insanların kendisine yüklediği sorumluluk kadar, bu sorumluluğu paylaşma kaygısıyla da kaleme alır hatıratını.

1915 gibi bu topraklardaki tüm toplumları etkileyen bir sürecin, egemen tarihyazımının dışında tezahür eden anlatılara, hatıralara, deneyimlere kulak verilerek ele alınması kritik önem taşımaktadır. Tehcirin bütün boyutlarını farklı açılardan ele alarak, soykırım deneyimini kendi karmaşıklığı ve özgünlüğü bağlamında irdelemek, 21. yüzyılın bir önceki gibi “soykırım yüzyılı” olarak anılmasının önüne geçmenin ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Bedros’un hatıratı, bu adımın atılmasına hammadde sağlayan kaynaklardan yalnızca biridir. Bu kaynakların çoğaltılması ise, Bedros’un tanıklığı üzerinden taşıdığı sorumluluğu biz, şimdilik hayatta olanlar ile paylaşmasının farkına varmaktan geçer.

Kaynakça

- Agamben, Giorgio. *Kutsal İnsan*, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2001.
- Agamben, Giorgio. *Tanık ve Arşiv: Auschwitz’ten Artakalanlar*, 4. Basım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- Akçam, Taner. “Acı Olan Utanç Duygusunun Yokluğu”, *Büyük Felaket: 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu*, Re Yayınları, İstanbul, 2005, s. 97-117.
- Akçam, Taner. “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”: *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 2. Basım, İletişim, İstanbul, 2010 .
- Akçam, Taner ve Dadrian, Vahakn N. “*Tehcir ve Taktik*” *Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihat ve Terakki’nin Yargılanması*, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 4. Basım, Metis, İstanbul, 2007.
- Bauman, Zygmunt. *Modernite ve Holocaust*, 1. Basım, Versus, İstanbul, 2007.
- Berktaş, Halil. “1915 Ermeni Trajedisi: 1915’te Ne Oldu? Geçmişten Bugüne Ne Kaldı?”, *Büyük Felaket: 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu*, Re Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 21-83.
- Çakaloğlu, Cengiz. “Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, 1999, s. 299-304.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 5. Basım, İletişim, İstanbul, 2013.
- Gürpınar, Öykü. *Türkiye’de Ermeni Olmak: Son Yüzyılda Ermeni Papazyan Ailesi Üzerine Bir Mikrotarih Çalışması*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- Kemalî, Ali. *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Etnoğrafi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*. Resimli Ay Matbaası, Ankara, 1932.
- Keveorkian, Raimond. *The Armenian Genocide: A Complete History*, Tauris & Co Ltd., New York, 2011.
- Mintzuri, Hagop. *Armıdan: Frat’ın Öte Yanı*, 3. Basım, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Mıntzuri, Hagop. *İstanbul Anıları: 1897-1940*, 8. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Mildanoğlu, Zakarya. “Erzincan’da Ermenilerden kalan çok şey var”. *Agos Gazetesi*. 2012, Nisan 13.

Totten, Samuel; Parsons, William S. ve Charny, Israel W. *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, 2. Basım, Routledge, New York, 2004.

Rosenbaum, Alan S. *Is the Holocaust Unique?*, 1. Basım, Westview Press, Colorado, 1996.

Weitz, Eric D. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, 1. Basım, Princeton University Press, Princeton, 2003.

White, Naomi Rosh. “Marking Absences: Holocaust Testimony and History”, *The Oral History Reader*, Psychology Press, 1998, s. 172-181.

